

L'ESPAI DE LA MEMÒRIA: MEMÒRIA COL·LECTIVA I RECONFIGURACIÓ DE L'ESPAI EN CONFLICTE A L'ESMA DE L'ARGENTINA ARGENTINA'S ESMA

Emily E. Parsons

Estudiant de Doctorat, Literatura Comparada

University of California, Santa Barbara

Cita recomanada || PARSONS, Emily E. (2011): "L'Espai de la Memòria: Memòria col·lectiva i reconfiguració de l'espai en conflicte a l'ESMA de l'Argentina" [article en línia], *452°F. Revista electrònica de teoria de la literatura i literatura comparada*, 4, 29-51, [Data de consulta: dd/mm/yy], < <http://www.452f.com/index.php/ca/emily-parsons.html> >

Il·lustració || Patricia López

Traducció || Ester Ballester

Article || Rebut: 09/09/2010 | Apte Comitè Cinetífic: 23/10/2010 | Publicat: 01/2011

Llicència || Reconeixement-No comercial-Sense obres derivades 3.0 de Creative Commons.

Resum || Aquest article explora la història actual de l'evolució del museu de l'ESMA i exposa que el treball de memòria col·lectiva intrínsec i conflictiu que s'hi veu implicat es caracteritza pels desitjos en conflicte per recordar i oblidar arrelats a l'Esma, un espai públic, físic i visible.

Paraules clau || Memòria Col·lectiva | Espai Públic | ESMA | Guerra Bruta | Representacions de Tortura.

Summary || This paper explores the ongoing history of the ESMA museum's development and argues that the intrinsic and conflictual collective memory work involved is characterized by competing desires to remember and to forget, rooted in the physical, visible, and public space of ESMA.

Keywords || Collective Memory | Public Space | ESMA | Dirty War | Representations of Torture.

«La fotografía no tiene fin. La imagen que había conseguido reconstruir, el retrato de mi hermano de los hombros para arriba detenido en la ESMA resultó estar incompleta».

Marcelo Brodsky
La Camiseta

NOTES

1 | *Escuela de Suboficiales de Mecánica de la Armada.*

2 | *Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas.*

0. Introducció

L'Escola de Mecànica de l'Armada, coneguda per les seves sigles ESMA¹, està situada a l'Avinguda del Libertador, l'avinguda principal que s'estén a través de l'expansió bulliciosa de la capital de l'Argentina, Buenos Aires. Envoltada de llacs i parcs, aquesta parcel·la de terreny de gairebé 69.000 m² compta amb alguns dels millors béns immobles de la ciutat. El pòrtic de dos pisos del seu emblemàtic edifici és una estructura d'estil grec impressionant que destaca encara més gràcies a una gespa ben cuidada (International Justice Tribune, 2008: 1). La bellesa estètica de l'edifici oculta l'agitada i sòrdida història de l'ESMA. Durant la Guerra Bruta, que va tenir lloc de l'any 1976 al 1983, l'ESMA va ser un dels centres de detenció il·legal més importants de l'Argentina. Durant aquest període, la croada moral de l'exèrcit, anomenada El Proceso, va tractar d'imposar els «valors de l'oest» a l'Argentina, mentre acabaven amb la suposada amenaça terrorista de l'esquerra i la dreta. L'ESMA va ser un dels magatzems de detenció il·legal més coneguts, i el fet d'assassinar algú es percebia com una amenaça cap aquesta campanya de terror.

La Junta militar va manifestar el terrorisme polític en els nombrosos edificis de l'ESMA, per on van passar més de 5.000 subversius la gran majoria dels quals va ser finalment assassinada. Després del derrocament de l'exèrcit, el president Raúl Alfonsín va designar la *Comisión Nacional sobre la Desaparición de Personas* (CONADEP)² per dirigir investigacions dels milers de centres de detenció il·legals i camps de concentració que van existir durant la Guerra Bruta. L'informe descriu l'ESMA així: «L'Escola de Mecànica de l'Armada (ESMA) no només era un centre clandestí de detenció on es duien a terme tortures, sinó que funcionava com a centre operatiu d'una organització complexa que, possiblement, va intentar amagar els crims que va cometre amb l'extermini de les seves víctimes» (CONADEP, 1986: 79). L'ESMA era un centre on es torturava i assassinava brutalment les víctimes i la seu d'operacions militars que autoritzava i promulgava la violència política i on es cometien greus violacions dels drets humans. Quan, el 1983, el govern democràtic va substituir la Junta, la consciència nacional no va oblidar fàcilment l'ESMA, especialment després de la publicació de l'informe CONADEP, i ràpidament es va convertir en un símbol de la repressió militar.

En els últims anys, l'ESMA s'ha trobat amb una «resignificació profunda» no només de l'espai públic, sinó també de les memòries col·lectives continuament negociades dels habitants de la nació (Foster, 2006: 137). El procés de transformar l'ESMA d'un símbol del poder de l'estat que oprimeix, tortura i assassina el seu poble en un espai públic testimoni de la memòria de la Guerra Bruta, l'experiència de les víctimes i famílies dels Desapareguts i dels drets humans, simbolitza la lluita de la nació per acceptar el passat³ en mig dels desitjos en conflicte per recordar i oblidar. En un desig per recordar i fer visibles els crims de l'estat, diferents grups defensors dels drets humans, la mateixa ciutat, els legisladors de l'estat i els supervivents han treballat per recuperar aquest espai conflictiu de les mans tacades de sang de l'exèrcit. Durant els propers anys, tenen l'esperança d'establir l'ESMA com a museu que conscienciï els visitants i commemori les víctimes de la Guerra Bruta. Aquest article explora la història actual de l'evolució del museu de l'ESMA i exposa que el treball de memòria col·lectiva intrínsec i conflictiu que s'hi veu implicat es caracteritza pels desitjos en conflicte per recordar i oblidar arrelats a l'Esma, un espai públic, físic i visible. L'ESMA es converteix en un símbol dels grups opositors que volen transmetre dos històries diferents de la Guerra Bruta en la memòria col·lectiva.

1. De camí cap al museu

La lluita per a la utilització del complex de 34 edificis de l'ESMA és una reflexió del fet que crear un museu d'aquest camp de concentració no va ser una idea que naixés del consens unànime de la nació. Alguns encara negaven o, fins i tot, justificaven les atrocitats de la Guerra Bruta, mentre que d'altres, entre els quals s'inclouen, sorprenentment, membres d'alts rangs de l'exèrcit, volien anar endavant fent desaparèixer aquest passat de la història de la nació. La importància de crear un museu estava i està intrínsecament lligada a la cultura d'impunitat que ha existit sense reparacions i càstig pels criminals de la dictadura, encara que les lleis d'amnistia del 1980 es van anular finalment el 2003. Molts d'aquests criminals estan sans i estalvis a l'Argentina i mai s'han fet responsables oficialment ni legalment dels crims contra la humanitat (Daniels, 2008: 3).

El camí cap a un futur museu es mereix una breu història que mostri la lluita per recuperar aquest espai tant dins com fora del govern. El 1998, el president Carlos Menem va signar un decret en virtut del qual es traslladava l'ESMA a la Base Naval de Puerto Belgrano. Més tard, el 2001, aquest decret es va declarar inconstitucional. El 1999, un gran nombre de líders militars, entre els quals s'incloué el Ministre de Defensa, es va oposar obertament a la conversió de

NOTES

3 | Theodor W. Adorno explora *Aufarbeitung*, inadecuadament traduït a l'anglès com "coming to terms with" (acceptar) al seu assaig *What Does Coming to Terms with the Past Mean?* (Què vol dir acceptar el passat?). Examina la situació de l'Alemanya de la postguerra, marcada pel desig de moure's de les ombres del període nazi i, en fer-ho, evadir el passat que Adorno encara considera "summament viu". (1986: 115).

l'ESMA en un museu o llocs per a l'estudi. L'any 2000 es va aprovar la Resolució 131 que establia oficialment la «Comissió de treball per a la fundació del Museu de la Memòria», oficialment anomenada «Institut de la Memòria Mai Més». Més tard, aquest institut es va dissoldre per diferents motius. Per a la legislatura de 2001, el governador va presentar la proposta «Espai per a la Memòria»⁴. El 2002, la Llei 961 va crear l'«Institut Espai per a la Memòria» destinat a «resguardar o protegir la transmissió de la memòria i la història dels fets que van ocórrer durant el terrorisme d'Estat dels anys 70 i principis dels 80» (memoriaabierta.org.ar). En un pas formatiu en el Museu de la Memòria establert el 2004, el President Néstor Kirchner va signar un acord que establia l'ESMA com a emplaçament del futur Museu de la Memòria. Aquest any també va realitzar un acord, que encara ha de ser ratificat per la legislatura de la ciutat, entre la ciutat i el govern local per treballar conjuntament per a un «Espai per a la Memòria i la Promoció i Defensa dels Drets Humans» (memoriaabierta.org.ar)⁵.

2. Oblidar

El Govern ha dubtat entre preservar aquests edificis i enderrocar-los (Guembre, 2008: 64). Aquesta ambivalència és deguda, en part, a la relacions, sovint problemàtiques, entre el govern de l'Argentina i els grups específics de drets humans que treballen per a la creació del museu. La majoria d'aquests grups, inclòs el grup *Madres y Abuelas de la Plaza de Mayo*, es van formar durant la dictadura militar amb la finalitat de buscar els Desapareguts (Guembre, 2008: 63). Tot i el risc que comportava, les *Madres y Abuelas* es van manifestar mitjançant protestes a la Plaza de Mayo, situada a l'exterior de la Casa Rosada, seu principal del govern i llar d'actes històrics conflictius. L'ansietat militar a causa de les seves aparicions a l'espai públic de la Plaza de Mayo, que estava profundament arrelada a la política nacional, es va convertir en una lluita sobre la possible designació de l'ESMA com a museu després que la dictadura fos derrocada.

Després de la Guerra Bruta, l'exèrcit va continuar utilitzant els edificis com a escola de l'Armada. L'ESMA va ser completament desallotjat el 2007, tres anys després que el president Kirchner garantís que seria l'espai per al museu. Quan van abandonar el lloc, els soldats van posar una diana a la porta de l'entrada i van destrossar alguns dels edificis (Daniels, 2008: 4). Amb aquest acte d'hostilitat, així com amb la resistència oberta d'altres persones i grups polítics, està clar que la possibilitat de reclamar aquest espai no va ser possible, i aquestes memòries concretes del passat van estar subjectes a negociacions complexes en el present de la nació.

Els edificis de l'ESMA continuaven essent per a l'exèrcit un record

NOTES

4 | *Espacio para la Memoria*

5 | *Memoria Abierta* és una associació d'organitzacions de drets humans que van ser decisives en el procés de reclamar l'espai de l'ESMA. La majoria de les organitzacions membres es van crear durant la Guerra Bruta per buscar els Desapareguts. (Guembre, 2008: 63).

d'un passat que volien oblidar i fer «desaparèixer» dels records dels altres i, amb la destrucció física, esperaven esborrar el records de la consciència nacional. Aquestes tàctiques paral·leles lògiques es van utilitzar a la Guerra Bruta. El govern de l'Argentina va prendre víctimes a la «nacht und nebel erlass» per evitar fer públics els seus màrtirs i per reduir la capacitat del públic de culpar o responsabilitzar l'estat (Arditti, 1999: 16)⁴. Molts cossos mutilats i morts van omplir els carrers de l'Argentina, però l'Estat ràpidament va desviar la culpabilitat per la manera i el motiu pels quals aquestes morts continuaven flotant a la superfície⁵ cap a un altre lloc. Després de la caiguda de la Junta, va tenir lloc, inevitablement, la catastròfica Guerra de les Malvines, i l'exèrcit va fer tot el possible per destruir documents, cossos i proves dels seus crims. Uns anys després, l'intent de destruir els edificis de l'ESMA semblava ser una extensió del seu intent per eliminar proves físiques per dissuadir els records de l'experiència.

La pressió externa de l'exèrcit i d'altres oficials del govern d'alts càrrecs s'ha enfrontat amb la lluita interna de les organitzacions de drets humans que volen veure acabat el projecte del museu (Danieks, 2008: 4). Ambdós grups estan negociant els records del passat mentre criden l'atenció sobre el fet que no hi ha altra cosa que objectius i història vertadera. Maurice Halbwachs, sociòleg francès al qual s'atribueix el terme «memòria col·lectiva», emfatitza la noció que la memòria nacional de passat es construeix amb les necessitats del present en ment (McCormack, 2007: 4). L'exèrcit vol evitar l'escrutini futur del públic, mentre que els grups de drets humans, molts membres dels quals son supervivents, i membres de les famílies dels Desapareguts, volen un museu públic que mostri els crims comesos durant el terror estatal de la Guerra Bruta i que n'estableixi un record permanent. En aquest sentit, la pertinença física de l'ESMA està dotada de la custòdia simbòlica d'espai de la memòria dins la consciència de la nació. Els qui s'oposen a la formació del museu afirmen que volen «anar endavant» cap al futur amb el coneixement tàcit que la transformació de l'ESMA en un espai de memòria només encoratjaria la població a investigar encara més els crims de l'exèrcit. En desplaçar físicament l'exèrcit de l'ESMA, la «ficcio del poder» que fa possible els seus crims en primer lloc i que recolza i reforça el concepte que les violacions dels drets humans eren necessàries pel futur d'Argentina, també va ser desmantellada en el procés (Scarry, 1995:18).

Aquestes memòries o narracions de la Guerra Bruta dels grups que s'hi oposen continuen estant «en un estat constatat de reorganització sota pressió de fonts d'informació sovint en conflicte entre elles» (Sorlin, 1999: 105). En un espai urbà ben visible, les reflexions i lluites sobre l'ESMA han estat l'origen de treballs de memòria controvertits i en conflicte que apunten cap a una consciència nacional conflictiva

NOTES

4 | Atesa la relació històrica i problemàtica amb l'Alemanya nazi, no és sorprenent que la junta militar manllevés bona part de les seves tàctiques de la SS. El "Decret Nit i Boira" no va ser una excepció.

5 | Les històries de l'exèrcit argentí van ser cada cop més difícils de conservar: «Com a prova de les atrocitats acumulades (els cossos, torturats i esquarterats, es van rentar en el riu de la Plata), les negacions oficials van ser més difícils de mantenir i les explicacions eren cada cop més estranyes» (Feitlowitz, 1998: 25).

sobre allò que s'ha de recordar i allò que s'ha d'oblidar. La memòria col·lectiva és selectiva, cosa que subratlla la importància compartida d'allò que es recorda i d'allò que s'oblida. Les «campanyes» més atractives al públic són sovint aquelles que cobren força en la consciència nacional. Només ha estat mitjançant la lluita duta a terme durant molts anys que el grups de drets humans han estat capaços d'obtenir l'ESMA com a propi i d'embarcar-se en el seu propi procés per commemorar la seva visió de la història nacional.

3. Recordar

Per als supervivents i les famílies dels Desapareguts, la presència d'un museu representa una manera de tornar a formar part del trauma del passat i poder tractar-lo. Gràcies al museu, aquests grups poden dur a terme una narració que reti homenatge als membres de la seva família a la vegada que conscienciï el públic de les violacions dels drets humans que es van cometre. Cal destacar que moltes famílies no han rebut cap paraula o no saben on es troben els membres de la seva família que van desaparèixer i estan, presumptament, morts. En expressar la seva memòria en el context d'un museu històric i produir una història coherent de records, participen en actes de dol que es van veure frustrats per les vicissituds del seu trauma. Els terrenys van ser desallotjats oficialment l'octubre de l'any 2007, i l'ESMA va cedir a la secretaria dels drets humans nacionals i, a la vegada, a l'Institut de la Memòria. Els propulsors del projecte del museu van haver de fer front a què fer exactament amb els edificis⁶. La gestió dels edificis a l'ESMA ha estat dividida entre diverses organitzacions, que n'han transformat molts en centres culturals, en l'Arxiu Nacional de la Memòria i en exposicions dels drets humans (International Justice Tribune, 2008: 2). Totes elles són aproximacions importants i no tradicionals als museus. Encara que el desenvolupament del Museu de la Memòria està en procés, la gran quantitat d'accions que es duen a terme en alguns dels edificis de l'ESMA representa les diverses interpretacions de les representacions de la memòria.

El debat sobre com convertir els edificis d'un símbol de la violència de l'estat en un espai que tracti adequadament qüestions de memòria ha dividit grups de drets humans, famílies de les víctimes, entitats de l'estat, així com intel·lectuals i artistes. Encara hi ha, però, assumptes més complicats, l'administració del museu s'ha dividit entre les oficines municipals de Buenos Aires i el Govern Nacional d'Argentina. En el seu llibre titulat, molt encertadament, *Memoria en construcción*, Marcelo Brodsky, un fotògraf que va ser exiliat a Espanya durant la Guerra Bruta i el germà del qual va ser empresonat a l'ESMA, recull fotografies, assajos i textos d'intel·lectuals i artistes importants que tracten qüestions de memòria relacionades amb

NOTES

6 | Les portes del museu es van obrir oficialment al públic l'octubre de l'any 2007. Encara avui, els visitants només poden entrar si ho han sol·licitat amb antelació per correu electrònic.

el desenvolupament del Museu de la Memòria a l'ESMA. Planteja diverses qüestions apressants a l'inici del seu text que capten l'essència del debat: «Com s'explica la tortura i el sadisme? Com es converteix un espai de terror en un espai de memòria o estan inextricablement units l'un a l'altre en aquest cas? Com expliques la història de les persones que van desaparèixer? L'espai hauria d'estar dedicat únicament a la memòria o també als drets humans? Com us manteniu esperançats davant els visitants més joves? Com representa i transmet l'espai?» (Brodsky, 2005: 45). Amb la finalitat de respondre aquestes preguntes, extremadament complexes, estableix que el Museu de la Memòria no hauria de ser un museu tradicional ni simplement una reconstrucció mòrbida d'un camp d'extermini.

A molts grups de drets humans els agradaria veure, al menys, una part de l'espai dedicada a la promoció dels drets humans. Això indica que gran part d'aquesta «col·laboració de la comunitat en actes de memòria» uneix memòria amb justícia (Young, 1988: 189). Actualment, el nom del museu és «Espai per a la Memòria i per a la Promoció i Defensa dels Drets Humans»⁷. Miriam Lewis, un dels 150 supervivents, és defensora d'un «museu viu perquè les generacions futures no cometin els mateixos errors» (Daniels, 2008: 2). En relacionar memòria i justícia, el Museu de la Memòria crea una relació temporal entre passat, present i futur que manté viva la memòria del passat en el present i, a la vegada, dissuadeix «errors» futurs. Aquest concepte de memòria com a lloc dinàmic s'oposa al concepte de memòria estàtica, inalterable i fixa en el temps «que permet que les nostres icones de records es tornin ídols dels records» dels museus més tradicionals (Young, 1988: 189).

Les Mares dels Desapareguts també defensen un museu «viu» que fomenti la interacció dels visitants amb l'espai mitjançant lectures, exposicions i representacions que promoguin la participació. Mercedes Moroño, una de les líders d'aquesta organització, diu «No volem un museu perquè no hem enterrat els nostres fills. Fins que no ens diguin on són, pel que fa a nosaltres, els nostres fills són vius» (International Justice Tribune, 2008: 2). La documentació i el centre de la memòria relacionada amb l'espai del museu tracten la dificultat de representar la figura dels Desapareguts que no són ni morts ni vius. En crear una presència simbòlica dels Desapareguts, la dedicació de l'espai a la memòria «viva» serveix per atorgar una perspectiva que humanitza la història de la seves vides. A la vegada, rebutja l'intent de l'exèrcit d'eliminar, de la vista i de la memòria, les proves dels seus crims, i serveix per contrarestar la deshumanització del cos individual a l'ESMA. La memòria viva és només una de la gran quantitat de metodologies que alguns dels edificis del museu ha adoptat. Amb una estructura administrativa difosa, el Museu de la Memòria pot acceptar de forma positiva diferents aproximacions a la

NOTES

7 | «Espacio para la Memoria y para la Promoción y Defensa de los Derechos Humanos»

memòria, però, d'altra banda, pot representar un risc per a la cohesió global dels visitants en el seu desenvolupament final. the Museum of Memory can positively accept varied approaches to memory, but on the other hand, it may constitute a risk to overall cohesion for visitors in its final development.

4. Conclusió

L'ESMA no és només un espai físic, és molt més que això, és un magatzem de memòria. A mesura que els visitants van entrant a través de les seves portes o donen un passeig ocasional per la seva impressionant estructura, l'edifici constitueix un record per recordar. La memòria col·lectiva que s'estableix en la consciència nacional de l'Argentina és selectiva i està sotmesa a les històries que es produeixen al voltant de l'ESMA. Dos grups contraris que participen en negociacions contínues i conflictives sobre com s'ha de recordar la Guerra Bruta han caracteritzat aquest treball de memòria tan competitiu. El debat s'origina en un edifici que una vegada va ser el centre del poder de l'estat, però que avui s'ha convertit en un espai on les víctimes d'aquest règim recorden els Desapareguts (Coetzee, 1986: 4). Encara que els defensors del museu creuen que aquesta metamorfosi és necessària, no poden posar-se d'acord sobre quin procés de memorització s'ha de dur a terme. Aquesta exposició de la història de l'ESMA planteja més preguntes sobre la relació entre l'espai físic i l'espai mental en la consciència nacional, així com altres qüestions que requereixen més justificacions: quines consideracions ètiques, especialment en relació amb les representacions de tortures, són importants en l'emergent Museu de la Memòria tant pel creador del museu com pels visitants? Com converteix la història les formes en què els visitants interactuen amb el museu? Com interactuen els visitants amb l'espai del museu? El museu té una funció terapèutica? La memòria comuna treballa per permetre que la nació es lamenti i oblidi? Quines repercussions té el fet d'oblidar? Què és el que s'emporta el visitant; què és el que recorda? Com es compara o contrasta la lluita per l'ESMA amb la lluita d'Alemanya per convertir els camps de concentració en museus? Com l'alta visibilitat de l'ESMA en un espai urbà augmenta els seus efectes i la seva importància en les negociacions de la memòria? Només el temps i el futur desconegut del Museu de la Memòria respondran la majoria d'aquestes preguntes. No obstant això, el que és segur és que la memòria és important i ens uneix com a nació, mentre en aquest terreny verge, sovint salvatge i impredecible de la consciència nacional, la història del passat s'imposa contínuament a l'experiència del present.

Bibliografia

- ADORNO, T. (1986): «What Does Coming to Terms with the Past Mean?», in Hartman, G., ed. *Bitburg in Moral and Political Perspective*, Bloomington: Indiana University Press, 114-129.
- ARDITTI, R. (1999): *Searching for Life: the Grandmothers of the Plaza de Mayo and the Disappeared Children of Argentina*, Berkeley: University of California.
- BRODSKY, M. (2005): *Memoria en construcción. El debate sobre la ESMA*. Buenos Aires: La Marca.
- COETZEE, J.M. (1986): «Into the Dark Chamber: The Novelist and South Africa» *Review*. *New York Times* 12 Jan. 1986: 13-13. Late City Final Edition, Section 7, Book Review Desk, [03/05/2010], <<http://www.times.com>>.
- CONADEP (1986): *Nunca Más (Never Again): a Report by Argentina's National Commission on Disappeared People*, London: Faber and Faber.
- DANIELS, A. (2008): «Argentina's Dirty War: The Museum of Horrors» *Telegraph* (United Kingdom) 17 May 2008: 1-4.
- FEITLOWITZ, M. (1998): *A Lexicon of Terror: Argentina and the Legacies of Torture*, New York: Oxford University Press.
- FOSTER, D. (2006): *Chasqui: revista de literatura latinoamericana: Memoria en construcción*. 35.2: 137-139.
- GUEMBRE, M. (2008): «Challenges on the Road to Memory» Trans. M. Ciardi. *The Public Historian* February 30.1 63-71.
- INTERNATIONAL JUSTICE TRIBUNE (2008): «ESMA: A collective construction», Radio Netherlands Worldwide, 1-3.
- MCCORMACK, J. (2007): *Collective Memory: France and the Algerian War (1954-1962)*, Lanham: Lexington Books.
- MEMORIA ABIERTA: «Organizaciones de derechos humanos», Memoria Abierta, [03/15/2010], <<http://www.memoriaabierta.org.ar>>.
- SCARRY, E. (1985): *The Body in Pain: the Making and Unmaking of the World*, New York: Oxford University Press.
- SORLIN, P. (1999) «Children as War Victims in Postwar European Cinema», in Winter, J. and Emmanuel, S. (eds.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 104-124.
- YOUNG, J.E. (1988): *Writing and Rewriting the Holocaust Narrative and the Consequences of Interpretation*, Bloomington: Indiana University Press.